

حقیقت و حیرت

مطالعه‌ی بیدل در پرتو اندیشه‌های برگسون

علامه محمد اقبال لاهوری

به کوشش و پژوهش
دکتر تحسین فراقی

مرجم
دکتر سی‌یات

پرنیان خیال

تهران ۱۳۹۵

شاعران بزرگ در بنانهادهن اندیشه‌های جهانی خود بی‌گمان از آبشخورهای مختلفی بهره‌مند می‌شوند. درباره‌ی بیدل دهلوی، شاعر پارسی زبان قرن دوازدهم، می‌دانیم که او علاوه بر آشنایی با شعرا و فلاسفه‌ی ایرانی با آثار فلسفی و ادبی هند و متون کهن آن آشنایی فراوانی داشته است. وقتی بیدل در سال ۱۶۴۴ م به دنیا آمد، چهل سال از نفوذ بریتانیا در هندوستان و تأسیس کمپانی هند شرقی (۱۶۰۰ م) می‌گذشت. با توجه به اهتمام بریتانیا بر نفوذ فرهنگی در هند، در کنار نفوذ سیاسی و اجتماعی، بی‌گمان در آن دوران شرایط مناسبی برای آشنایی بسیاری از دانشمندان هندی با آراء فلاسفه و متفکران غربی و انعکس فراهم آمده بود. مستندی در دست نیست که مطالعه‌ی آثار ادبی و فلسفی غرب را توسط بیدل به اثبات برساند. با این حال بعید نیست که بیدل حداقل به سوره، غیر، تقسیم با تلاش‌های فکری قرون هفدهم و هجدهم اروپا آشنایی اجمالی داشته باشد.

از سوی دیگر هند با برخورد از گنجینه‌ی عظیم فلسفی و ادبی، مورد اقبال بسیاری از اندیشمندان اروپایی آن روزگار بوده است. بی‌تردید مطالعه‌ی تطبیقی آثار این دوران میان هند و غرب می‌تواند وجود مناسبات گسترده‌یی را نشان دهد. البته چنین مطالعه‌یی باید بدون هرگونه سطحی‌نگری، شتابزدگی و پیشداوری صورت پذیرد؛ گاه شباهت‌های ظاهری میان بعضی از اندیشه‌ها می‌تواند موجبات کج‌اندیشی‌های عمیقی را فراهم آورد. به عنوان مثال بیتی از بیدل به علت شباهت ظاهری به نظریه‌ی «تکامل اجداد» داروین (۱۸۰۹-۱۸۸۲ م) گاه این سوء تفاهم را محتمل کرده است که بیدل حرام‌یست قرن قبل از داروین، کاشف این نظریه و بدان باورمند بوده است. بیدل گفت: است:

هیچ شکلی بی‌هیولا قابل صورت نشد

آدمی هم پیش از آن کادم شود بوزینه بود

با این وصف، هرگونه مقایسه‌یی علاوه بر دارا بودن شرایط مقایسه، می‌بایست

توسط پژوهشگری آگاه صورت پذیرد که خود به موضوع مورد مقایسه اشراف داشته، حتی در آن صاحب نظریه باشد.

«محمد اقبال لاهوری» اندیشمند فقید پاکستانی که خود از شعرای طراز اول شعر فارسی است، آشنایی عمیقی با ادوار شعر فارسی و نیز سبک متأخر موسوم به هندی و شاعران بلندپایه‌ی آن همچون نظیری نیشابوری، طالب آملی و ... و طالب و دیگران داشته و ضمن تأثیرپذیری از آنان، نظریات انتقادی مهمی درباره‌ی بعضی از ایشان مطرح کرده است؛ مثلاً مصرع غزلی از نظیری نیشابوری را چنین تفسیر کرده است:

نظیری:

گریزد از صف هر که مرد غوغا نیست
کسی که کشته نشد از قبیله‌ی ما نیست
اقبال:

به ملک جم ندهم مصرع نصیری را
«کسی که کشته نشد از قبیله‌ی ما نیست»

اقبال همچنین به استقبال بسیاری از غزل‌های نظیری غزل سروده است. او در اهدانامه‌ی کتاب «ضرب کلیم» خود به نام فرمانروای ایالت اسبق بهوپال (Bhou Pal)، نواب حمیدالله خان (م. ۱۹۶۰) مصرع‌ی از طالب آملی را چنین تفسیر کرده است:

اعلیٰ حضرت نواب سر حمیدالله خان فرمانروای بهوپال که در دست من

زمانه با اہم ایشیا چه کرد و کند

کسی نبود که این داستان فروخواند

تو صاحب نظری آنچه در ضمیر من است

دل تو بیند و اندیشه‌ی تو می‌داند

بگیر این همه سرمایه‌ی بهار از من

«که گل به دست تو از شاخ تازه‌تر ماند» (اقبال و شاعران فارسی‌گوی، محمد ریاض ص ۱۱۲)

اعتنای اقبال به شاعران دیگر سبک هندی نظیر «میرزا جلال اسیر اصفهانی» که هیچ‌گاه در هندوستان نبوده‌اند نیز جالب است و نشان از شناخت گسترده‌ی بیدل از شاعران سبک هندی داشته است؛ مثلاً در ضمن نامه‌یی به شاکر صدیقی مورخ ۲۳ اکتبر ۱۹۱۵ کلام و غزل جلال اسیر را از نظر انتخاب واژه‌های خوب و ترکیبات لایق مورد بررسی قرار داده است. (همان، ص ۱۱۲)

اقبال نسبت به «غالب دهلوی» نیز توجه خاص داشته و او را «بزرگ‌ترین شاعر فارسی‌گوی شبه‌قاره و سرمایه‌ی ملی مسلمانان آن سامان» می‌داند. او همچنین قصیده‌یی در وصف میرزا غالب سروده است.

با نغمه‌ی اینها، به نظر می‌رسد که آشنایی و علاقه‌ی اقبال به جهان‌بینی و اندیشه‌ی بیدل بیش از دیگر شاعران سبک هندی، حتی غالب دهلوی، بوده است. اقبال علاوه بر محاسنی که در متون نثر خویش از بیدل به عمل می‌آورد، در شعر نیز به او نظر داشته است. بسیاری از مباحث مطرح شده در شعر بیدل، چون حیرت، عقل و علقه، از مباحث مورد علاقه‌ی اقبال نیز بوده است. همچنین بعضی از ترکیبات خاص اشعار بیدل همچون ذوق خرام، توسن ادراک، ذوق تبسم، قافله‌ی رنگ، مریض تجلی، مزرع تسلیم و نیز برخی از معانی بیدل در اشعار اقبال به ویژه در اردو دیده می‌شود. اقبال برای دانشجویان رشته‌ی فارسی انتخابی از نظم و نثر بیدل ترجمه کرده بود که از سال ۱۹۲۶ م تا چند سال بعد جزو برنامه درسی دوره‌ی لیسانس دانشگاه پنجاب لاهور قرار گرفت. متن شامل ۱۶ صفحه بوده و تلخیصی از آن در مقالات استاد حمید احمد خان در کتاب «شخصیت و شاعری اقبال» آمده است. (همان، ص ۱۲۴)

از سوی دیگر مطالعات عمیق اقبال در عرفان و فلسفه‌ی شرق و غرب از او اندیشمندی یگانه ساخته بود. کتاب‌های «سیر حکمت در ایران» و نیز «بازسازی بنای اندیشه‌ی دینی در اسلام» که هر دو به انگلیسی نوشته شده‌اند و به فارسی نیز ترجمه شده، نشان از عمق تفکر و شناخت و اندیشه‌ی اقبال خبر می‌دهند. در کتاب پیش‌رو که در اصل بر مقاله‌ی منتشر نشده‌یی از اقبال بنا شده

است، علامه اقبال آراء و اندیشه‌های بیدل و هائری برگسون (۱۸۵۹-۱۹۴۱م) فیلسوف مشهور فرانسوی را در باب مسائلی چون حقیقت، حیرت، اشراق، حرکت و زمان و غیره مورد مقایسه و بررسی قرار می‌دهد. قبل از هر چیز عنوان مقاله‌ی اقبال این اعجاب را در خواننده ایجاد می‌کند که آیا در اساس چنین مقایسه‌یی ممکن یا محتمل است؟ بیدل را می‌توان با بزرگان اندیشه‌های عرفانی همچون ملا حلاج الدین و محیی الدین عربی و نیز شاعران بزرگ فارسی‌زبان همچون نظامی و خاقانی و صائب و دیگران به آسانی مقایسه کرد. می‌توان سراغ بسیاری از مذهب‌های عرفانی و فلسفه‌ی کهن هندی را در شعر بیدل جویا شد؛ اما مقایسه‌ی میان بیدل و برگسون آن هم در باب مفاهیم عمیقی چون ماهیت حقیقت هستی و زمان ممکن نمی‌نماید. با این همه اقبال در این مقایسه میان شرق و غرب و میان بیدل و یک فیلسوف غربی، پیشتازی کامیاب بوده است.

در حقیقت آنچه این کتاب را خدنی و نظریات طرح شده در آن را متقن و قابل باور می‌کند، بیش از همه اشراف گه رده‌یی است که اقبال به اندیشه‌های هر دو سوی مقایسه یعنی بیدل و برگسون دارد. آشنایی برگسون فرانسوی که حدود ۱۴۰ سال بعد از درگذشت بیدل به دنیا آمده، با اشعار بیدل بعید به نظر می‌رسد و وجود هر گونه شباهت میان آراء این دو تنها می‌تواند برپایه‌ی مقدمات مشترکی صورت گرفته باشد که هر دو اندیشمند از آن بهره‌مند بوده‌اند. از آغاز شناخت اروپاییان از بیدل و شعر و اندیشه‌اش اطلاعی در دست نیست و شاید تنها منبعی که می‌توانست برگسون را با ادبیات هند و نام بیدل به عنوان شاعر اندیشمند هندی آشنا کرده باشد، کتاب «گارسن د. تاسی» Garcin de Tassy (۱۷۹۴ - ۱۸۷۸ م) مستشرق فرانسوی در تاریخ ادبیات هندوستانی و هندوستانی (*Histoire de la littérature hindou et hindoustani*) باشد که چاپ نخست آن در سال ۱۸۳۹ به فرانسه و در پاریس انتشار یافته بود. این نیز البته تنها یک گمانه‌زنی بعید است.

باری، کتاب «حقیقت و حیرت» نخستین بار در سال ۲۰۰۰ میلادی در آکادمی اقبال پاکستان با عنوان «مطالعه‌ی بیدل در پرتو اندیشه‌های برگسون» چاپ و منتشر شده است. مترجم ارجمند این کتاب به فارسی آقای دکتر علی بیات، دانشیار زبان و ادبیات اردو دانشگاه تهران بر بنده منت گذاشتند و تقاضای اینجانب و انتشارات پرنیان خیال را مبنی بر چاپ و انتشار ویراست تازه‌ی کتاب در ایران با روی باز پذیرفتند و علیرغم مشغله‌ی فراوان علمی، نسخه‌ی ویرایش‌شده‌ی کتاب را در اختیار بنده گذاشتند. دکتر بیات تاکنون آثار چندی را در معرفی ادبیات اردو که از بسیاری جهات مرهون ادبیات فارسی است به فارسی برگردانده است. به عنوان نمونه می‌توان از آثار زیر یاد کرد:

- زیباترین اشعار، جنگ اردو فارسی با همکاری خانم دکتر زیب‌النسا علیخان
- ترجمه اشعار ساعر معاصر اردو «افتخار عارف» با عنوان «پنجره‌ی به سمت باغ گمشده»، نشر ۱۳۹۴

با آرزوی توفیق روزافزون، به وسیله مراتب امتنان خویش را نیز از ایشان اعلام می‌دارم.

✱

انتشارات پرنیان خیال مفتخر است که در راستای انتشار تخصصی آثار پژوهشی در حوزه‌ی شعر سبک هندی و شاعران گرانمایان، کتاب «حقیقت و حیرت، مطالعه‌ی بیدل در پرتو اندیشه‌های برگسون» را بر عهده گرفته است. افتخار مضاعف نشر این اثر در این است که علاوه بر بیدل، شاعران فارسی‌زبان را با افکار و آراء یکی از بزرگ‌ترین اندیشمندان و شاعران معاصر زبان فارسی یعنی علامه اقبال لاهوری آشنا می‌کند. امید که مورد اقبال و شایسته خوانندگان ارجمند واقع شود.

آذرماه ۱۳۹۵

دکتر محمدعلی شیوا

فهرست

۳	سخنی از مستقیم
۷	آشنایی (مقدمه پافوس و نجف فراقی)
۳۱	مطالعه‌ی بیدل در پرتو اندیشه‌ی سرگسون
۶۳	یادداشت‌های دکتر تحسین فراقی
۷۱	نمونه مقاله به دستخط اقبال

NOTES	76
Bedil in the Light of Bergson	104
Introduction (Tehsin Firaqi)	120

سخنی از مترجم

نویسندگان و روشنفکران زیادی، هریک به سهم خویش، در هر زبانی و در هر دیاری به اظهارنظر درباره‌ی آثار و افکار علامه دکتر محمد اقبال که در ایران به اقبال لاهوری شهرت یافته است، پرداخته‌اند و به حق این همه، سزاوار این اندیشمند بزرگ اسلامی است؛ اما در این راستا، هیچ چیز نمی‌تواند گویاتر و رساتر از کلام و نوشته‌های خود او باشد.

در شکوفایی فکری اقبال، افزون بر تحقیقات و کاوش‌های علمی خود، آثار و برجسته‌ی بسیاری نیز نقش داشته‌اند. هگل، گوته، وردزورث، میرزا عبدالقادر، دهلوی متخلص به بیدل و غالب کسانی هستند که علامه به استفاده‌های بسوی خویش از آنان، جابجا اعتراف نموده است.

میرزا عبدالقادر بیدل شاعر پارسی‌گوی از خطه‌ی هندوستان است که به لحاظ زبان و تعلیمی بی‌چیزی خود، آن چنان که باید و شاید در ایران زمین مقبولیت به دست نیافته است. هر چند که نویسندگان و محققان بزرگی اخیراً در مورد وی اقدام به تحقیقات بسبوطی کرده‌اند و آثاری به حلیه‌ی طبع آراسته‌اند، از جمله می‌توان به کتاب‌های «شاعر آینده‌ها» از استاد دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی، «بیدل سپهری و سبک هندی» از سید حسن حسینی، «آینه‌دار حیرت» از کامران زمان، «شرح غزلیات بیدل دهلوی»، «غزلیات بیدل دهلوی» به تصحیح و مقدمه‌ی آیت الله بهداروند، «طاووس جلوه‌زار» مجموعه مقالات بیدل‌شناسی از سعید برسه‌نیا که به تازگی توسط انتشارات پرنیان خیال چاپ و منتشر شده و غیره اشاره کرد.

بیدل بنا به قول علامه اقبال، دارای مکتب فکری مرتب و منظم نیست. او با غور و خوض در محیط اطراف خود سعی نموده است که برداشت‌های حکیمانه‌ی خود را به زبان شعر به مخاطب ارائه کند ولی بیشتر اوقات با بیانی دشوار و مغلق نمی‌تواند در مطالعه‌ی اولیه، هر خواننده‌ی را به خود جذب نماید. ولی حقیقت این است که او شاعری است با ایده‌های متعالی

و فیلسوفانه که با اندکی آشنایی به سبک هندی می‌توان از آن بهره‌مند شد؛ به قول دکتر شفیع کدکنی، بیدل کشوری است که روایت ورود به آن، در اختیار هر کسی قرار نمی‌گیرد و اگر برحسب اتفاق شخصی بتواند آن را دریافت کند، به محض ورود تقاضای اقامت دائم در آن خطه را خواهد نمود. وی در آسبای میانه، افغانستان و شبه‌قاره در زمره‌ی بزرگ‌ترین شعرای پارسی‌گوی قرار دارد و مردمان بسیاری شیفته‌ی کلام و شیوه و اسلوب او هستند. در مقاله‌ی پیش رو اقبال سعی کرده است که با عنایت به نظریات پیشرفته‌ی علمی، ترمین اخیر و اندیشمندان غربی، کلام و افکار بیدل را بررسی و نقد نماید. هنری برگسون (۱۸۵۹ - ۱۹۴۱ میلادی) اندیشمند غربی که در جریان سفر سه‌مین کنفرانس میزگرد جهانی، در سال ۱۹۳۲ میلادی با علامه اقبال ملاقات نمود، توانست در بنای فکری وی تأثیر بسیاری بگذارد. به همین خاطر اقبال، در این بررسی، افکار و عقاید بیدل را با مقایسه‌ی افکار برگسون به‌بونه‌ی نقد بحث می‌کشانند. وی در این مقاله می‌کوشد که افکار خود را در ضمن بیان آراء و عقاید این دو متفکر شرقی و غربی به خواننده منتقل سازد. وی با مطرح نمودن مباحث زمان و مکان و حرکت و... نظریات آن دو را متذکر شده و در نهایت به نقد هر متفکر دیگر، آراء و نظریات خود را در باب هر یک بیان می‌کند.

اصل این مقاله را علامه اقبال به زبان انگلیسی نوشته است. حدود سی سال پیش توسط یکی از استادان محترم و دانشمند دانشکده‌ی علوم انسانی دانشگاه پنجاب، آقای دکتر تحسین فراقی، تدوین و به چاپ رسانید. ایشان ضمن نگارش مقدمه‌ی، آن متن انگلیسی را به زبان اردو ترجمه و با ضمیمه کردن متن‌های انگلیسی مقاله‌ی علامه اقبال و مقدمه‌ی که خود درباره‌ی آن مقاله نوشته بود، هر دو را یکجا، در سال ۱۹۸۸ میلادی به چاپ رسانید. این کتاب مدتی بعد، یعنی در سال ۱۹۹۵ میلادی مجدداً تجدید چاپ شد. دکتر تحسین فراقی از جمله‌ی محققین فعالی است که درباره‌ی

علامه اقبال تحقیقات فراوانی انجام داده و مقالات و کتاب‌های متعددی نیز به نگارش درآورده است. از آنجا که اینجانب افتخار تلمذ از محضر ایشان را دارد، پس از مطالعه‌ی کتاب مذکور، تصمیم به ترجمه‌ی متن اردو به زبان فارسی گرفتم تا فارسی‌زبانان نیز بتوانند از مطالعه‌ی کلام این متفکر بزرگ اسلامی بهره‌مند شوند. به همین منظور، ضمن در نظر داشتن متن انگلیسی، به این کار اقدام نمودم و در پایان طی چند نشست با استاد دکتر تحسین فراقی، سعی در رفع گره‌های موجود در اصطلاحات فلسفی و علمی کردم. به همین دلیل از کمک‌های فراوان ایشان در همین جا تشکر می‌کنم. همچنین اشاره به این امر نیز بایسته است که وی چه بر مقدمه‌ی که خود نوشته به پیوسته برای متن اصلی مقاله، توضیحاتی هم ارائه کرده است. اینجانب نیز با این سه هولت بیشتر خوانندگان محترم، ضمن ترجمه‌ی همان توضیحات حاشیه‌ای بیشتری را در هر کجا که احساس می‌شد می‌تواند در ذهن خواننده سوال ایجاد کند، افزوده‌ام که به صورت (ب)، مشخص شده و در پانویست آمده است. از توضیحات ارائه شده توسط آقای دکتر تحسین فراقی که در انتهای کتاب درج شده، استفاده کرده‌ام، مشخص باشند.

در برابر اصطلاحات فلسفی، گاهگاهی اصطلاح انگلیسی که خود علامه اقبال در متن انگلیسی بکار برده، نیز آورده شده است تا اگر خوانندگان گرامی، در ترکیب اصطلاح ارائه شده ابهامی نداشته باشند، بتوانند آن مطلب را بهتر متوجه شوند. همچنین در متن اصلی مقاله پس از نقل هر یک از اشعار فارسی علامه برای خواننده‌ی انگلیسی‌زبان، آن را تشریح نموده و برای اینکه حق امانت ادا شده باشد، آن توضیحات نیز ارائه شده است. این توضیحات همچنین در بسیاری از مواقع برای درک بهتر شعر بیدل خواننده را یاری خواهد نمود. (در پایان، متن مقاله و نیز مقدمه‌ی دکتر فراقی که هر دو به زبان انگلیسی می‌باشند، نیز افزوده شده است.)

پس از نخستین چاپ کتاب، این مقاله‌ی علامه اقبال مورد استقبال قرار

گرفت و نخستین بار در نشریه‌ی سپیده، زیر مجموعه‌ی روزنامه جام جم در شماره‌ی چهار خود به تاریخ جمعه ۸ خرداد ۱۳۸۸ در خبر شماره ۱۰۰۹۰۸۰۵۱۷۶۰ خود، با عنوان «یاران نرسیدند به داد سخن من، مبانی فلسفی بیدل در پرتو افکار برگسون»، تلخیصی را البته بدون اطلاع و هماهنگی با اینجانب چاپ و منتشر کرد. همچنین شاعر و پژوهشگر ارجمند آقای اکبر بهداروند نیز در جلد اول از مجموعه‌ی سه جلدی غزلیات بیدل دهلوی، تحت عنوان «شناخت بیدل در پرتو اندیشه‌های برگسون»، بدون اشاره به نام مترجم فارسی یعنی اینجانب و با ذکر نام تدوینگر اثر یعنی آقای دکتر حسین فراقی به عنوان مترجم، مقاله‌ی علامه اقبال را به چاپ رسانده‌اند.

در چاپ و انتشار اولیه‌ی این کتاب در سال ۲۰۰۰ میلادی، توسط آکادمی اقبال در پاکستان، رئیس محترم وقت آکادمی، جناب آقای محمد سهیل عمر مشارکت داشته‌اند که در این باره و در چاپ کتاب در ایران هم از کمک‌های ایشان سپاسگزاری خود را ابراز می‌دارم.

چندی پیش شاعر و محقق دلداده‌ی سبک هندی و همچنین صائب تبریزی و بیدل دهلوی، آقای دکتر محمدعلی شیخ‌الاسلامی (شیوا)، مدیر محترم انتشارات پرنیان خیال (ناشر تخصصی ادبیات سبک هندی) طی نشست‌ی تجدید چاپ این کتاب را پیشنهاد دادند که سررسید پس از بازنگری و تصحیح مواردی که در چاپ نخست وجود داشت، این مهم انجام شود. اینجانب ضمن ارج نهادن به علاقه‌ی ایشان به سبک هندی، از پیشقدم شدن ایشان در چاپ این کتاب در ایران توسط انتشارات پرنیان خیال مراتب سپاس و قدردانی خود را ابراز می‌دارم.

مترجم

دکتر علی بیات

دانشیار گروه زبان و ادبیات اردو، دانشگاه تهران